

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա. Ի. Ե. Տ. Ա. Բ. Ե. Բ.

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն. Բ. Բ. Ա. Ռ. Յ. Ա. Կ. Ա. Ն. Բ. Ե. Ի. Բ. Ա. Ն. Ա. Ս. Ի. Բ. Ա. Կ. Ա. Ն. Բ.

ՕՐԱԳԻՐՔ ԵՒ ՀԱՒԱՏՈՅ ԿՈՒԻՆԵՐ

(Շարադարարիւն. Տես էջ 25.)

Տարակոյս չկայ որ կրօնի անխառնութիւն ըստաճը աղէկ բան է, բայց ո՞ր անխտրութիւնը կամ ե՞րբ. — ա՛յն անխտրութիւնը (այսինքն այրը սէչի չընելը) որով մարդս ուրիշներուն աղէկութիւն ըրած առեւնը՝ չը՛նայիր թէ անոնք ի՛նչ հաւատքի կամ ի՛նչ դաւանանքի տէր են, հապա ամէնուն ալ անխտրաբար ձեռքէն եկած աղէկութիւնը կընէ. ա՛յն անխտրութիւնը՝ որով մէկը ուրիշներուն խղճմտանքին չխառնուիր, ուրիշի հաւատքին ծուռ կամ շիտակ լինելուն ինքնակոչ դատաւոր չնստիր. վերջապէս ա՛յն անխտրութիւնը՝ որով մարդս ուրիշներուն մարդկութեանը կնայի, եւ ոչ թէ դաւանութեանը, ուստի եւ մարդավարութեամբ, սիրով, անուշութեամբ կըխորուի ամենուն հետ:

Ո՞ր ճշմարիտ Հայը կեցէ կըսէ կամ կըբարոզէ թէ միայն Հայոց հաւատքն է ուղղափառ եւ ուղղագաւան հաւատք, իսկ ուրիշներունը չարափառ եւ չարագաւան: Եթէ կան մեր ազգին մէջ այսպիսի խտրութեամբ վարուողներ, ո՞չ ապաքէն նոքա են՝ որ իրենց մեր ազգէն դատուած բաժանուած կենալը արդարացրնելու համար, ազգային հաւատքն ու դաւանութիւնը պակասաւոր ու մոլորական կըլանեն:

Բայց կրօնի անխառնութեան մէկ տեսակն ալ կայ որ ամենեւին աղէկ բան չէ. սրն է ըսես նէ, ա՛յն անխտրութիւնը՝ որով թեթեւամիտ մարդիկ կըսեն երբեմն թէ «Ամէն հաւատք ալ մէկ է», եւ թէ «Հայ, հոռոմ, տաճիկ, հրեայ, լատին, փրօթեսթանիթ, կռապաշտ,

աստուածապաշտ, ամենեւին տարբերութիւն չունին իրարմէ: Որով կամ այս ըսել կուգեն թէ ատոնց ամենուն ըսածներն ու հաւատացածներն ալ ճշմարիտ են—որ կարելի բան չէ, վասն զի անոնցմէ շատը իրարու դէմ ընդդէմ հակառակ են, — եւ կամ այս կուգեն ըսել թէ անոնց ամենուն հաւատացածներն ալ սուտ բաներ են, որ այս ալ անկարելի բան է. վասն զի հարկ է որ ատոնցմէ մէկը կամ երկուքը կամ երեքը ուրիշներէն աւելի շիտակ ու խելքի յարմար լինին. ապա թէ ոչ, անհաւատութիւն կելլէ այն խօսքէն:

Զարմանալի են ոմանք. երբոր խօսքը իրենց վրայ դայ, այսինքն երբոր դուն իրենց հարցընել ուզես թէ ինչո՞ւ համար այս կամ այն հաւատքը կապաշտես, իսկոյն կապահանջեն քեզմէ որ անխիտ լինիս կրօնի խնդիրներու մէջ, եւ չբսես ամենեւին իրենց՝ թէ դուն ինչո՞ւ լատին ես, ինչո՞ւ հռոմ ես, ինչո՞ւ փրօթէսթանթ ես: Իսկ երբոր խօսքը քո վրադ է, կապահանջեն որ դուն ալ անպատճառ իրենց նման լինիս, այսինքն իրենց կարծիքը՝ իրենց գաւառները ընդունիս. մէկէն կմոռնան նոյն իսկ իրենց քարոզածը թէ «կրօնի անխտրութիւն պէտք է». եթէ դուն ամուր կենաս քու գաւառներիդ վրայ, մոյրեալ, հերեթիկոս, հերձուածող, հիւնցած ու մաշուած հաւասթի տէր կըսեն քեզի. իսկ եթէ մէկ գաւառները ձգես ու մէկալին անցնիս, հաւասթիոյս կըսեն քեզի: Ինչ գեղեցիկ անխտրութիւն եւ լուսաւորութիւն . . . :

Մեր անխտրութիւնը այսպէս չէ, այլ այն անխտրութիւնն է զոր Հայաստանեայց եկեղեցին իսկզբանէ հետէ ունեցեր ու ամենուն ցուցուցեր է. այսինքն իրեն քրիստոնէական անարատ գաւառներին ու պատկառելի հնաւանդ արարողութիւններուն նախանձաւոր պաշտպան լինել, ուրիշներուն ալ վայրապար՝ կամ յանգգնաբար մոյրեալ, հերեթիկոս, հերձուածող անունները չտալ:

Ոչ միայն օտարազգի մարդը, այլ եւ մէկ Հայ մը, որ մեզմէ տարբեր կարծիք ունի հաւատոյ եւ գաւառութեան վրայ, մեր առջեւը պատուաւոր ու մեծարգի է իբրեւ մարդ. բայց չեմք կրնար սիրել այն մարդը, եւս առաւել այն Հայը, որ իւր ազգէն զուր տեղը կամ մէկ պատճառաւ մը բաժնուիլը բաւական չհամարելով՝ կնախատէ ալ իւր ազգակիցները անիրաւ տեղը իբրեւ մոլորեալ, հերձուածող, ֆանատիկոս: Միայն յայտմամբն չեմք կրնար ունենալ այն մեզմէ պահանջուած անխտրութիւնը:

Յուսամք թէ ըստ բաւականին հասկըցուեցաւ որ մեր պատերազմը կամ կռիւը այս եւ այն ազգին հաւատքին ու գաւառութեանը հետ չէ, հապա նոցա մէջէն ոմանց մեզի դէմ բացած կռիւներուն դէմ զմեզ պաշտպանել է ըստ կարի եւ ըստ տանելոյ օրագրական սահմանի: Գիտեմք որ հաւատոյ խնդիրներուն վրայ զատ գրքեր կարելի է հանել, ինչպէս որ մինչեւ ցայժմ ալ ելած են ու պիտի ելլեն. բայց երբոր վերնականի մը օրագրին մէջ կտեսնեմք անդադար պաղ պաղ յորդորանքներ իսկապականութիւն դառնալու, վերնեկեցիի մը օրագրին մէջ կկարգամք կեղծ ազգասիրութեամբ գլորուած խօսքեր՝ ազգերնիս իկաթողիկոսութիւն որսալու, ամերիկացիի մը՝ գերմանացիի մը օրագիրներուն մէջ կտեսնեմք կեղծաւորական ողբեր ու լացեր մեր ազգին ու եկեղեցւոյն՝ իրենց խելքովը՝ հնացած ժանգոտած ու ոտքէն մինչեւ գլուխը վերանորոգութեան կարօտ լինելուն վրայ, երբոր ատոնք կտեսնեմք՝ կլսեմք, ինչպէս կրնամք լուել, եւ մեք ալ մեր օրագրին մէջ՝ դո՞նէ պէտք եղած ժամանակը՝ քանի մը խօսքով մեր եկեղեցին ու զմեզ չպաշտպանել: Եւ եթէ պաշտպանեմք, ո՞վ կրնայ մեզի մեղադրել՝ բայց եթէ քոլէճցին կամ բազերան, մխիթարեանը կամ լուտերականը:

Լատին բաղերաններուն, եւ նոցա անունովը թէ քոլէճցի եւ թէ մխիթարեան միսիօնարներուն՝ մեր ազգին եւ եկեղեցւոյն վրայ կռիւ բանալուն դէմ բաւական համարեցաք առ այժմ Զամչեան Միքայէլ վարդապետին մէկ գրուածքը հրատարակել. բողոքական միսիօնարներուն դէմ ալ հարկաւ պէտք է ձայներնիս բարձրացընեմք: Իսկ Մխիթարեանց դէմ թէպէտ քանի մը խօսք ըսինք, բայց գեռ ըսելիք շատ ունիմք՝ երե յրադրին մեր ժողովուրդները մեզի դէմ գրգռելէն՝ զանազան կասկածներ տարածելով մեր վրայ ազգիս մէջ:

Մխիթարեանց հայութեանն ու կաթողիկոսութեանը վրայ խօսելնիս ալ ահա անոր համար էր միայն որ իմացուի թէ մեք չեմք ընդունիր ու պէտք չէ ընդունիմք անոնց մեզի սովորեցընել ուղած հայութիւնը, եւ պէտք է մերժեմք անոնց մեր ազգին մէջ պահպանել ու տարածել ուղած կաթողիկոսութիւնը: Ուրիշ օտարազգի կաթողիկոսներու հետ բան չունիմք ամենեւին, դարձեալ կըսեմք. ոչ իտալացւոց, ոչ գաղղիացւոց, ոչ լեհաց եւ ոչ ուրիշ ո՞ր եւ իցէ կաթողիկաց, եւս եւ այն ջահկեցւոց կամ գաղաւտացւոց կամ քոլէճոց՝ որ ՀԱՅ ըսուիլ ալ չեն ուղեր, եւ գուցէ

շատ աղէկ կընեն: — Այն հատուածները ամբողջացընելու մոքով այս տեղս քիչ մը Մխիթարեանց հայութեանը վրայ խօսիմք. ուրիշ ատենի կ'իթողումք նոցա կաթողիկոսութեան քընութիւնը:

Մխիթարեանք ամէն ժամանակ պարծեցած են թէ իրենք հայ են ու հայասէր կամ ազգասէր. ասոր տարակոյս չկայ. իրենց սր գրուածքն ալ ձեռք առնուած թէ հին եւ թէ նոր ատենները տպուած, անկարելի է որ այս պարծանքը չտեսնես մէջը:

Բայց այս իրենց պարծանքը արդեօք սրբան ճշմարիտ է, կամ ինչ կողմանէ ճշմարիտ է, այն ալ տեսնեմք. եւ խօսքերնիս աւելորդ տեղը չերկընցընելու համար՝ թողումք հին Մխիթարեաններն ու հիմակուաններուն խօսածներն ու գրածները նայիմք:

Մխիթարեանց հայասիրութիւնը յայտն է գլխաւորապէս որ իսկզբանէ հետէ հայերէն լեզուն լաւ սովորելու աշխատեր են ու կաշխատին, եւ այս աշխատանքնին բաւականապէս յաջողեր է՝ թէ ժամանակին երկայնութեամբը, եւ թէ միջոցներուն գիւրին ու շատ լինելովը: Հարիւր վաթսուց տարիէն աւելի է իրենց միաբանութեան հաստատուիլը, եւ այսքան ժամանակի մէջ՝ վանքը կեցող միաբանները անդադար աշխատեր են լեզուն սովորելու, քերականութիւններ, բառարաններ, ճարտասանութիւններ ու ամէն տեսակ գործիքներ հնարելու որ հայերենին հոգին ու ոճը աղէկ մը սեպհական են իրենց: Իսկ վանքէն դուրս՝ Հայաստան ու Տաճկաստան, եւս եւ Ռուսաստանի Հայոց մէջ քաղող պտուտող միաբանները, ինչ հայերէն գիրք որ ձեռք ձգեր են ստըկով կամ զանազան հնարքներով, թէ տպած եւ թէ մանաւանդ ձեռագիր, անդադար իրենց վանքը կրեր կամ զրկեր են. անով հայերէնը լաւ սովորելու միջոցներն ալ շատ գիւրացեր են իրենց. եւ յիշաւի, այն աստիճանի ծաղկեր է մէջերին հայերենի տեղեկութիւնն որ կարելի է համարձակ ըսել թէ մեր հայերէն գրաբանախնեաց լեզուին յարութիւն տուին, թէ արձակ եւ թէ ոտանաւոր գրուածքներու մէջ, ինչպէս որ յայտնի է նոցա որ մեր այժմու գրականութեան պատմութեանը տեղեկութիւն ունին:

Բայց ասով Մխիթարեանք արդեօք հայասէր պիտի ըսուին թէ հայերենասէր: Մեզի կերենայ թէ առաջին անունը չկրնար վայել իրենց, վասն զի ընդհանուր զրուցուածք է. այսինքն հայասէր ըսուին նէ՝ այնպէս կրնայ

կարծուիլ թէ Մխիթարեանք Հայոց ամենայն գովելի յատկութիւններն ալ կսիրեն, որ այնպէս չէ. իսկ հայերենասէր՝ այսինքն հայերէն լեզուն սիրող ըսուելու պատիւը ոչ ոք կրնայ չտալ նոցա՝ առանց արդարութեան եւ ճշմարտութեան գէժ մեղանչելու:

Եթէ հայասէր չեն կրնար ըսուիլ Մխիթարեանք, ինչպէս որ ցուցուցինք, ու հետը հետէ աւելի պիտի ցուցընեմք՝ այնչափ որ աւելի յարմար երեւնայ հայասէնց անունը տալ նոցա, — կրնայ ուրեմն մէկը ազգասէր կամ հայրենասէր պատուանդանները իրաւամբ շուայլել Մխիթարեանց, ինչպէս որ կրնեն միաբաներէն կամ շողոքորթներէն ոմանք: Ոչ երբէք: Ահա խիստ շատ մարդիկ կան արեւմուտք ու արեւելք՝ որ գաղղիարէն լեզուն շատ կսիրեն, աղէկ ալ գիտեն ու կխօսին. յայտնի բան է որ անոնք գաղղիստեանսէր կրնան ըսուիլ իրաւամբ, բայց սր Գաղղիացին զանոնք գաղղիստէր կճանչնայ, ով անոնց ազգասէր (կամ patriote փաքիօթ) անունը կուտայ իբրեւ Գաղղիան սիրող, Գաղղիոյ համար կեանքը դնող:

Բայց Մխիթարեանք Հայոց լեզուն միայն չէ որ կսիրեն, հապա նաեւ Հայոց հին սովորութիւնները, պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, եւս եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արարողութիւնները. եւ այս բաներուս վրայ շատ սիրով քննութիւններ կրնեն, կրխօսին ու կգրեն. միթէ այս իրենց աշխատութիւնն ու ջանքը բաւական չէ հայրենասէր կամ հայասէր անունը տալու նոցա: Մեզի կերենայ թէ այն ալ բաւական չէ. վասն զի գիտեմք որ այդ բաներով շատ կարելի է հնասէր լինել, Հայոց հնութիւններն ու հին պարծանքները սիրել, առանց ազգասէր ըսուելու եւ լինելու. ինչպէս ահա, օրինակի համար, խիստ շատ քրիստոնեայ իմաստուններ եղած են որ Հրէից ազգին ամէն մէկ պատմական, աշխարհագրական, մատենագրական եւ օրէնագրական յատկութիւններուն տեղեկ եւ հմուտ եղած են՝ նոյն իսկ Հրէից հեղինակներէն շատ աւելի. եւ սակայն մէկ Հրեայ մը չէ եղած որ զանոնք հրեասէր կամ իրեն նման ու իրեն մոքովն ազգասէր ճանչնայ:

Ապա ուրեմն քանի որ Մխիթարեանք հայութեան այսպէս միայն կեղեւները, գրի յատկութիւնները կքնեն, կմեծարեն, կսիրեն ալ, բայց ներքին իսկութիւնը՝ անարատ կրօնը, դաւանութիւնը, եկեղեցին կատեն, կպարսաւեն, վար կղարնեն, կծաղրեն,

իրենց շահուն համար՝ օտարաց ծաղրածութեանն ու արհամարհանացը կմտնեն, ըսելով թէ «Հայերը մոլորեալ, հերեօնկոտ, հերձուածող, չարափառ, ու Քրիստոսի եկեղեցիէն դուրս են», իդուր է իրենց պարծենալը թէ հայասէր են, ազգասէր են: Հայուն ու հայութեան ճշմարտապէս սէր ունեցողը՝ հեռու կիսախշի այգալիսի ցածութենէ եւ սուտ զրպարտութենէ: Ցածութիւն կրսեմք, վասն զի իւր ազգին վրայ, օտարաց առջեւ, անիրաւ տեղը, չարախօսութիւն ընելուն պէս ցած ու վատ պակասութիւն չեմք ճանչնար աշխարհիս երեսը. եւ այգալիսի ցածութիւն ունեցող մարդը երբոր ինքզինքը ազգասէր կանուանէ, ցածութեան հետ մէկտեղ մեծ

լրբութիւն ալ կցուցնէ՝ արժանի կշտամբանաց եւ յանդիմանութեան:

Թէ որ մէկն ըսէ թէ այգ խօսքերն ըսողները վեներակոյ Մխիթարեաները չեն, հապառուրիշ՝ քուէճցի, պօլսեցի, լիբանանցի, դաղատացի, ու վեննացի քահանաներն ու բաղերաները, նոցա միտքը կձգեմք վեներակոյ Մխիթարեանց անմոռանալի Յայտարարութիւնն որ այս բանիս վրայ տուին պապին քանի մը տարի առաջ. նոցա միտքը կձգեմք այն տետրակն որ 1852-ին տպեցին Մխիթարեանք՝ Քուէճցոց հանած խտալերէն պարտաւորին դէմ, ու մեք կանցնիմք նոցա կաթողիկոսութեանը ինչ տեսակ լինելուն քննութիւնն ընելու ուրիշ անգամ:

ԱՌԱՂ.

Ա Ր Ծ Ի Ի Ո Ի Մ Ա Մ Ո Ի Կ .

Արծուին մէկը Կովկաս լեռանց վերան էր.
Թրուա զրեաց ամպերէն վեր լեռնէ լեռ.
Հոն եղեւին մը կար հարիւր տարեկան,
Նրստաւ նորա ճիւղին վերան
Ու կըզմայէր

Այն ընդարձակ տեսարանին որ կըտեսներ.
Կարծես առջեւն էր ծայրէ ծայր
Բոլոր աշխարհ.

Արծաթափայլ ջրերն ասդիս
Դաշտերուն մէջ կըվրիտային,
Մարգ եւ անտառ տեղիս տեղիս
Դարնան գունով կըծրփային.
Անդին Կասպից կատաղի ծով
Ազուառու մէկ թելին նըման
Կըտեսներէր փրփուրներով
Սեւ ու ճերմակ փոքրիկ նըշան:

Փնփռ քեզ, Դիոս, բսաւ արծիւն ըզմայլած.
Աս ինչ ուժ է որ տըւեր ես ինծի դուն.
Զրկայ ինձմէ բարձրը թրոշող արարած,
Զրկայ ինձի համար անկոխ բարձրութիւն.
Այս որ տեղէն կընայիմ ես վերէն վար.
Ուրիշն ասոր կէսը հասնիլ չըկըրնար: —

«Շատ պարծենկոտ ես եղեր դուն, բարեկամ,
Պատասխանեց անոր մամուկը քովէն.

«Ձեռ տեսներ որ ես ալ քեզմէ վար չըկամ:»
Դառնայ նայի արծիւն որ — ինչ կըտեսնէ —

Իրացընէ մամուկ մը բոյնը ձրգեր
Վերի ճիւղէն իրեն խօսքեր կընետէ.
Կարծես՝ արեւն ալ ծածկելու միտք ունէր:

— Դուն այս տեղը ինչպէս ելար,
Հարցուց արծիւր մամուկին.
Եւ ոչ ամէն արծուի համար
Մինչեւ հոս գալ գործ է դիւրին.
Իսկ դուն ոչ թեւ՝ ոչ ուժ ունիս.
Հոս սողալով ելած կլինիս: —

«Ոչ. այսքան տեղ սողալ բանիս ձեռք չիտար:»

— Հապա ինչ կերպով մինչեւ հոս եկար:

«Ի՞նչպէս պիտի գամ. քու պոչիդ կըպայ.
Բայց ես այս տեղ առանց քեզ ալ կընամ կենար.
Ուստի խնդրեմ, առջեւս շատ մի պարծենար.
Դիտնաս որ ես...» Դեռ խօսքը չէր լըմընցուցած,
Քամի մըն էր՝ փըչեց յանկարծ,
Զարկաւ ծառին, սաստիկ թօթվեց,
Մամուկն ինչուան գետին ձրգեց:

Ինձի այսպէս կերելի, — ձեզ՝ չեմ գիտեր, —
Թէ մամուկին նըման շատ մարդ կըգըտնանք
Որ թէպէտ ոչ խելք ունին՝ ոչ աշխատանք,
Մէկ մեծի մը պոչէն բըռնած՝ կեղեւն վեր,

Եւ անպէս կուռին կըգոռոզանան
Որ կարծես մէյմէկ արծիւ կըդառնան.

Բայց թէ յանկարծ փըչեց բաղդին գէշ հովը,
Առաւ տարաւ մամուկն իրեն բուռովը:

ՔՈՒՂՈՎ.